

УДК 81.116.1/116.2'246.2

КОМУНІКАТИВНА НЕВДАЧА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ДВОМОВНОСТІ (ЖАНР АНЕКДОТУ)

Руда О.Г.

Актуальність. Однією з найважливіших проблем сучасних антропоцентрично спрямованих досліджень є міжособистісна взаємодія, спілкування людей у широкому сенсі цього слова. Фактор недосягнення згоди між людьми засвідчує, що «кожен по-справжньому чує лише самого себе». Свого часу відомий філософ Б. Расел, батько «семантичної філософії», зазначив, що всі конфлікти, аж до воєн включно, виникають через невірне сприйняття та тлумачення чужої мови та чужих слів. Лінгвісти подекуди можуть дати відповіді на питання, яким чином суб'єкти спілкування налагоджують стосунки і як можна уникнути непорозуміння між людьми. Проблема соціокультурної взаємодії присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних вчених: Т. ван Дейка, А. Вежицької, К. Переверзєва, Дж. Лакоффа, А.Б. Добровича, Є.А. Земської, К.Ф. Седова тощо.

Вступ до проблеми. Найцікавішою з погляду дослідження процесів породження і сприймання мовлення є усна форма його побутування, яка, як відомо, визначає особливий хід мислення, добір вербальних і невербальних елементів. Живе усне спілкування у «застиглому» вигляді з покоління в покоління передається у вигляді притч, анекдотів, жартів і якнайкраще відбиває не тільки звичну для певної лінгвокультурної спільноти мовну практику, а й набутий нею соціальний та культурний досвід. *Анекдот* є тим феноменом культури, з якого ми дізнаємося про пріоритети, смаки та вподобання народу, про його ставлення до життя і до представників інших націй.

З власного досвіду знаємо, що дуже часто сміх провокують ситуації, коли у ході взаємодії хтось когось не зрозумів або зрозумів неправильно, коли відбувається плутанина або підміна понять. Каталізатором неочікуваного завершення завжди є різноманітні емоції (а запорукою розуміння «солі» анекдоту є лише те, що викликає певні асоціації і паралелі із життєвим досвідом, можливо, гострими, проблемними питаннями)

У зв'язку з викладеним вище цікавим для нас виявилось дослідження ситуацій неочікуваного завершення акту комунікації – збою у спілкуванні лінгвістичного та нелінгвістичного характеру, коли наміри мовця (практичні та стратегічні) не реалізуються. Цей аспект мовленнєвої діяльності отримав висвітлення у роботах Б.Ю. Городєцького, О.П. Єрмакової, О.А. Земської, С.Г. Ільєнка, М.Я. Димарського, О.В. Кукушкіної, С.І. Виногорова та інших. Саме *комунікативні невдачі*, які супроводжуються у спілкуванні «емоційними проблемами» – образою, радістю, роздратуванням – або виражаються ними, розглядатимуться нами як джерело смішного в анекдоті, як механізм, завдяки якому анекдот «спрацьовує». Через здатність витворів цього жанру «оголювати» дійсність, показувати істинне обличчя людей і явищ анекдот якнайкраще виявляє «зони напруги», у яких ймовірно виникнення комунікативної невдачі. Особливістю анекдоту як ілюстрації збою у комунікації є завершеність (повна чи домислена тим, хто сприймає) фрагменту спілкування, у якому, звичайно, комунікативна невдача не долається (адже на цьому і будується комічне). Перелічені вище фактори дають підстави розглядати анекдот як модель комунікативного акту та

аналізувати відбиті в ньому ситуації непорозуміння з проєкцією на реальну комунікацію людей.

Надзвичайно актуальним і цікавим є аспект дослідження комунікативної невдачі у актах спілкування білінгвального і бікультурного характеру, коли контактують різні «мовні світи», різні етно- та лінгвоментальності. Окремі аспекти мовної ситуації в Україні, та й взагалі – соціально-економічного та культурного життя не могли не викликати до життя анекдоти, які можемо віднести до сюжетних категорій «росіяни про українців», «українці про росіян», «українець(хохол) і росіянин(москаль)» та інших.

Жанр розповіді про етнічні меншини чи про народи-сусіди існує у фольклорі різних народів. «Уявлення про «людину взагалі» люди формують, як правило, на основі спостережень за особистим етносом, особливості якого сприймаються за норму» [2, с. 47]. Відповідно, риси, притаманні іншим етносам, сприймаються як відхилення від стандарту, здаються смішними і безглуздими. Це стосується як характерних рис поведінки, так і мовленнєвих особливостей, при цьому до останніх можна віднести і власне мовленнєві норми (акцент), і комунікативні стратегії. Спільність історичного досвіду народів, тісні сусідські стосунки українців і росіян зумовили витворення цілого арсеналу анекдотів, які відбивають різні аспекти міжнаціональної взаємодії і на противагу концепції інтернаціоналізму, єдиного радянського народу акцентують на етнічних особливостях. Поряд з жартами радянського минулого, в яких головним героєм є чукча або ж молдаванин, досить поширені анекдоти, які висміюють «інших» – українців та росіян, залежи від адресанта. І якщо з фінів та естонців насміхаються через їхню повільність, з ірландців – через жадібність тощо, тобто акцентують на комічності ситуацій, то в анекдотах про українців мовний фактор як джерело смішного є визначальним. І це не дивно, адже словники радянського типу здебільшого уміщували лексику, за фонемним оформленням і ядерним значенням максимально наближену до російської. А отже, оригінальність в українській мові була для росіян приводом для глузування з українців, і навпаки, автентична російська лексика та просодика – джерелом смішного для українців. Говорячи про мовлення персонажів анекдоту, слід пам'ятати, що усі «ролі» в анекдоті грає один «актор» – оповідач. Персонажі нерідко впізнаються виключно за мовленнєвими особливостями, які слугують «мовною маскою». Наприклад, у російських анекдотах «представлення» персонажа – представника іншого етносу вже саме по собі передбачає імітацію «не споконвічного» російського мовлення. Цікаво, що ці характеристики визначальним чином корелюють з характером відповідного персонажа.

[Собравшимся в зале (вероятно, на научной конференции, посвященной этническим стереотипам) представителям разных народов задают вопросы: «Какой народ самый глупый?» Единодушный ответ: «Чукчи!» – «А какой народ самый ленивый?» – «Русские!» – «А какой народ самый жадный?» – «Евреи!» – «А какой народ соединяет в себе все эти три качества?» Молчание, а затем голос из зала: «Затэ мы спиваемо гарно!»] [2, с. 62]

У наведеному вище анекдоті не прозвучало слово «українці», але «український» акцент відкриває об'єкт розмови. Російські дослідники анекдоту зазначають: «Найбільш «злі» анекдоти про українців, хоча росіяни і українці близькі за культурою і мовою» [1]. Мабуть, саме близькість мов і є однією з причин відбитого в анекдотах сприйняття росіянами українців: здається, що українці знушаються, спеціально говорять якоюсь «зіпсованою» російською.

Після оголошення Україною незалежності особливої політичної ваги набуло мовне питання. Так, політична заангажованість наших громадян була перенесена і на мовну практику. Зокрема, дві мови їхніми носіями були поставлені по різні боки барикад, підкреслювалася їхня «незрозумілість» для обох сторін. Показовим є іронічне сприйняття росіянами мовних установок українців, які, мовляв, лише позірно є українофілами, що змінюють свої мовні вподобання, коли зникає потреба демонструвати свою мовну стійкість перед росіянами. Така позиція чітко спостерігається в анекдотах «росіяни про українців».

КОМУНІКАТИВНА НЕВДАЧА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ДВОМОВНОСТІ (ЖАНР АНЕКДОТУ)

[На зборах. – Москалі є? – Нема! – Тогда будем говорить по-русски!]

Скептицизм прихильників «союзного єднання» відносно існування української держави з національним ідентифікатором – мовою знайшов своє відображення у анекдотах, які породив той час.

[Російсько-українська границя. Два дерева, одно с той стороны, другое с этой. На деревьях сидят две кукушки. Русская кукует, другая сидит, насупившись, молча. Русская спрашивает: «А чего это ты, соседка, не кукуешь, кукушка ведь!» Ответ: «А я тэпэр незалежна зозуля, а «зо-зу» у мэнэ не получается».]

Звичайно, незнання української мови або недостатня мовна компетенція російськомовних українців або етнічних росіян подекуди стають причиною виникнення комунікативних невдач, і дотепне завершення комунікації є сюжетом анекдоту. Джерелом комічності в таких анекдотах є міжмовна омонімія (завдяки «схожості» української та російської мов співзвучним лексемам приписується значення, яке побутує в одній з мов).

[– Кто самые воинственные люди на земле?

- Финны. Ведь они даже спят с финками.

- А кто самые жесткие?

- Украинцы, потому как они, если хотят что узнать, не спрашивают, а сразу **пытают**.]

Поза тим така мовна гра дає оцінку українському національному характеру.

Наступний анекдот також ілюструє комічну ситуацію непорозуміння, зумовлену незнанням мовцем словникової лексики української мови. Механізм комічності будується на синтаксичній паронімії.

[1 вересня син "нового українця" приходит з і школи.

- Більше у школу не піду. Вчителька заходить і говорить: "Доброго дня, дітлаху!" Ми що, діти лохів?]

У міжмовній комунікації (зокрема, якщо мови споріднені – як українська і російська) комунікативна невдача може бути зумовлена специфічним фонемним оформленням лексем. В окремих випадках розбіжності звучання аналогічних лексем можуть стати джерелом гумору, підкреслюючи приналежність особи до певної мовної спільноти:

[– Куме, Ви знаете, як москалі кажуть на наше пиво? – Як? – **Пі-іва**...

- Повбивав би...]

«Акання» та «цекання» росіян завжди було приводом для глузування з боку українців, навіть російськомовних, і породило безліч жартів. Ілюстрацією такого непорозуміння є цілком український анекдот з традиційним сюжетом «москаль – хохол».

[Західна Україна. Роки Вітчизняної війни. У двері до вуйка гримить російський солдат. – Я раненый русский солдат. За мною гонятся немцы. Дайте [зайци]. За дверима лунають постріли. Російський солдат падає мертвий. Відчиняються двері. На порозі з'являється вуйко. Пригладжуючи вуса: – І де ти тут бачив зайці?]

У міжкультурній комунікації, зокрема в умовах українсько-російського білінгвізму, коли практично усі етнічні українці принаймні розуміють російське мовлення, а етнічні росіяни – громадяни України – українське, до непорозуміння призводять найчастіше так звані *дискурсивні* помилки, викликані не незнанням системи мови, а невірним використанням цієї системи, зумовленим незнанням системи культурних норм і цінностей. Мова йде про феномен розуміння з півслова, налаштованість на марковану лінгвокультурними чинниками «хвилю», тобто про важливість спільних сенсів і пресупозицій (зиань, досвіду, попередніх домовленостей). Неволодіння фоновими (прецедентними) знаннями одним з комунікантів спрочиняє непорозуміння.

[Розмова росіянина з українцем.

Р.: На мою жизнь большое влияние имеет Нептун. Я по гороскопу Рыбы.

У.: А на мою **Уран**.

Р.: Ты Водолей?

У.: Нет, я проработал три года на ЧАЭС.]

З огляду на реалії дійсності для української лінгвокультурної спільноти лексема "уран" є прецедентним іменем, яке викликає з пам'яті зовсім інші асоціації, виконує функцію міфу (Чорнобильська трагедія), незнайомого для представника іншого соціуму (актуалізує друге значення).

Так, у процесі інвентаризації національно маркованої лексики можна виділити групу найменувань, які відомі в інших мовах як *етнолексеми*, семантичне «обличчя» яких віддзеркалюють типові явища в побуті українців, – назви окремих продуктів харчування, страв. Лексема *сало* відома у багатьох мовах як назва сировини для парфумерії чи фармації. В українській мові лексема має декілька значень, одне з яких вказує на реалію – продукт харчування, вживання якого визначають особливості національних традицій. Такий стан має висвітлення у анекдоті з традиційним українським сюжетом «хохол – москаль»:

[- *Куме, знаєте, як москалі кажуть на наше сало? – Як? – Ці-лю-літ!!!*]

Висновки. Отже, анекдот як акумулятор національного соціально-культурного досвіду є лакмусовим папірцем ставлення народу до світу, себе та інших народів, якнайкраще відображає гострі питання сьогодення, змушує подивитися на проблему збоку, в найправдивішому, іронічному, світлі. Найбільша проблема людей – нездатність зрозуміти один одного – набуває в анекдоті часом несподіваного тлумачення. В українських реаліях «анекдотичними» виявляються явища, які супроводжують міжмовну комунікацію бікультурного характеру. Аналіз анекдотів, сюжет яких побудований на не(iedo)порозумінні, дозволяє виявити зони, в яких ймовірно виникнення комунікативній невдачі і визначити шляхи подолання труднощів та корекції помилок.

Список літератури

1. Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. "Иногородцы" в русских анекдотах // Московские новости. – 1996. – №11.
2. Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. Русский анекдот. Текст и речевой жанр. – М., 2002.

Поступила до редакції 14.02.2005 р.